

Om Christian Gartner, død i Norge 1716 og hans hagebok *Horticultura*, trykt i 1694

Hagebok for nordiske land, særlig for det nordenfjeldske Norge

Et 300-årig minne

About Christian Gartner, who died in Norway 1716 and his garden book »Horticultura«, printed in 1694.

Garden Book for northern countries, especially for the northern regions of Norway.

A 300 years old memory

Key-words: Gardening; Gardens; Mountains; Vegetables; Ornamental Plants; Seeds; History; Norway.

Av Gunnar Weisæth¹ NLH, Norge

Avhandlingen heri er av historisk interesse for hagekultur, gartneri og frøavl i tiden omkring 1650 til år 1790. Christian Gartner gikk sine første læreår i »Hans Kongl. Majest. Høyførstelige fru Moders Høyloflig Sl.² Ihukommelses Lysthave ved Amalienborg«, i årene ved Frederik III's og Christian V's tid.

Av en faksimile her av tittelsiden går det fram at det er en liten bok som omfatter »Lyst = Urte = Frugt eller Kiøcken Have i disse Nordiske Lande, Særligen her Nordenfields, best kan funderis, anleggis, indhægnis, afdeelis, Jorden dyrkis, plantis, saaes, vandis, formeris og bevaris.« Som en ser dekker boka godt det rent hagebruksmessige med stoff fordelt på 60 sider + tittelside og 14 sider Forord og Dedicatio. Manuskriptet var ferdig den 12. august 1692 og boka ble ferdig trykt i København i 1694.

Chr. Gartner fikk antagelig sin ildprøve under krigshandlinger i 1656-1660. Han fortsatte sin praksis i ulike deler av Danmark, Tyskland, Nederlandene og Frankrike. Han var bl.a. i Versailles og i Forstaden St. Victor hvor det på denne tid var samlet alle verdens viktigste urter, over 3000 ulike slag. I Paris traff han amtmann Peder Tønder til Dønnes i Nordland og fulgte med ham over Holland og tilsjøs til Trondheim. Her fikk Chr. Gartner Kgl. Privilegium på å drive med Frø og Frøhandel så tidlig som i år 1675. Etter stor bybrann i 1681 og ved gjenoppbygging av Trondheim by fikk han til oppgave å foreta planlegging og oppbygging av byens gater med

tilhørende trær og busker. For å få det gjennomført ble han utnevnt til »planermester for byens gader« og denne stilling hadde han fra 1685 til 1713.

Chr. Gartner's lærebok ble altså trykt i København hos Bockenhoffer, Kgl. Majest. og Universit. Bogtr. i år 1694. Den ble fort utsolgt. Et nytt opplag ble trykt i Trondheim i 1746, men da ble Fortale og ÆRERIM utelatt. I 1976 ble 1000 nye eksemplarer lik utgaven av 1746 trykt som faksimile av NTH³, men denne ble også fort utsolgt. Det må her nevnes at Det norske hageselskap ved 200 års festen for Chr. Gartner fikk trykt opp Horticultura slik som den forelå første gang i 1694. I de siste 50 år har det vært vanskelig å oppdrive »det fulle sett«. Mange av de yngre kan ikke lese godt nok bøker med gotisk skrift, så en må håpe at neste opplag blir trykt med latinske bogstaver.

HORTICULTURA,
Det er:
En kort Undervisning og Anledning/
Hvortledis En Ilden
Lyst-Urte-Grugt=
eller
Kiøden = Have
I disse Nordiske Lande / sær-
ligen her Nordenfields / best fand
funderis, anleggis / indhægnis / af-
beelis / Jorden dyrkis / plantis /
sådes / vandis / formeeris
og bevaris.
Udt nogle fåa Capitler afdeelt.
Alle mine her paa Støden fornem-
me Belgnderis og Havens Plebhavere til :
Tieniste / i det korteste og eenfoldig-
ste forferdiget
Af
Christian Gartner.
København / Trykt hos Joh. Phil. Bockenhoffer
Kongl. Majest. og Universit. Bogtr. Aar 1694.

Faksimile av tittelsiden for Horticultura forfattet av Chr. Gartner og trykt i året 1694.

Chr. Gartner hadde minst 17 års erfaring fra Norge da han i 1692 skrev ferdig sin bok *Horticultura*. Litt mer om hans biografi tar vi med i slutten av denne avhandling. For å spare plass må jeg istedet henvise til noen artikler jeg tidligere har skrevet om Chr. Gartner og hans bok *Horticultura*.

Han hadde et sjeldent godt plantekjennskap, men på Værnes, 3 mil NØ for Trondheim støtte han på et planteslag kan ikke kjente. Det var asalrogn *Sorbus intermedia* som var plantet i store mengder mellom Værnes hovedgård og Værnes kirke. De store nypeliknende frukter ble brukt til mat og drikke der, vitaminrike som de er. Gartner valgte å bruke Værnes som referansekilde for hvilke trær og busker som egnet seg for Norge nord for Dovre og Jotunheimen.

Innholdet i *Horticultura* kan brukes til mangt. Selv fikk jeg anledning til å verifisere bakgrunnen for sagn, bl.a. om en storm som var så sterk at den

 (o)

Register paa de Træer / Urter og **Blomster som i denne Urte-Have** **handlis om.**

A.

Abelen	47	Anemone	37
Abenrøp	11	Angelide	30
Abfynthium	28. 30	Anis	32
Abrotanum	28	Anthirrinum	32
Acetosa vulgaris	31	Arum	34. 37
Adenes Virginia	21	Artestod	18
Adenes Canadensis		Artoffeler	21
"	21	Ast	47
Acorus	28	Asparagus, Spar-	
Agurder	19. 20. 21	ges	21
Adelsteje	30	Astragon	28
Alant	28	Astrantia	29
Alke Kengi	28	Aprisojer	11
Allium	28	Auricula Muris	30
Alm	47	Auricula Urfi	30
Amaranthus	16	Atriplex Major	19
Althæa	30		

B.

Balsamina Fæmi-		Balsom	28
na	16. 32	Basilide	21

 3

Be-

Register.

Serpentina	47	Stidelbær / grønne	
Spinacia fragifera	33	og sorte	8
Spinas	18	Soelbær	8. 9
Spina Christi	47	Spillinger	10
Starley	29	Strubbebær	27
Stramonea	16	Syre	18. 30
Stordenæb	32	Svale-Urt	32

T.

Tanacetum	29	Tørfiste Melis	
Thalictum	33	Tørfiste Bioler	33
Thlaph	33	Trifolium	33
Timian	21. 23	Tulipa	37
Tindveed	47	Tulipa Persica	
Tobad	16	Tusinddyb	30
Tørste-Flabbe	32	Tusindfryd	13
Tørste-Mund	33	Traget Hispan:	33
Teiebær / Tranbær	28	Tyrebær	28

V.

Balmue-Frøe	22	Vilde Vinrander	29
Valeriana Græca	34	Verbascum	32
Vaccinia Palustr.	28	Vitis Idæa	28
Vaccinia Rubra	28	Viola pentagona	33
Viola Matroialis	34	Viola muriana	33
Viola Noctua	34	Urtica Romana	34
Viola Alba	32	Uva Urfi	28
Vindruer	11	Wunderbaum	16

 (o)

Faksimile av registrene i *Horticultura* trykt i 1694.

ødela tårnene på 17 kirker i Trøndelag en desemberdag i 1689. Han nevner dette for å vise hvor hardt klimaet kan være, og at en derfor bør legge vekt på det for hagebruket.

Gartner legger vekt på det at en for hvert sted finner fram til hardføre planteslag. Han mente også at mange grønnsakslag burde brukes og dyrkes ved bergverkene i Norge. Spesielt nevner han Valeranella-salat eller lammesalat som godt egnet for kjølige områder. Han kaller den Feldtsalat, hos oss gjerne vårsalat. Er det et vekstlag som har sprunget Danmark forbi ⁴. Det er en fin salat for bruk utover høsten.

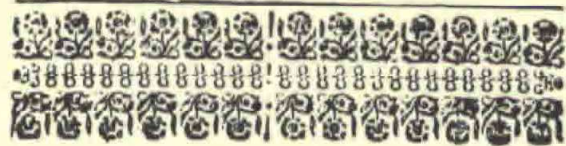
For hager tilfjells trekker Chr. Gartner fram hva direktøren for Røros kobberværk år etter år har i sin hage ca. 800 m. o.h. Her nevnes en rekke grønnsaker. Rester av bergverksmannen Henning Irgens hage i Møllmannsdalen kan en enda se; fordi en del av jordterrassene, som ble brukt som sol- og varmesamlere, ennå kan lokaliseres. Skiløyper krysser hagen på vintertid, og om sommeren er miljøet og husene der en turistattraksjon. Under omtale av annleget trekker han fram hva høstsåing av visse grønnsaker kan bety for bedre utnytting av fuktighet og varme. Han tilrår høstsåing av gulrot, persille, pastinak, rødbeter, reddik, salat, karse, timian »og andre slags fleer; og som slik falder tidlig snee, der icke gierne gaar bort før om Vaaren, da ligger alting som i Dvale indtil May-Maaned«. Han anbefaler at det prøves der sommeren er kort.

At Chr. Gartner har gitt vesentlig bidrag til medisinsplanterens dyrking og historie har vel inntil nå unngått historiens søkelys. Han samarbeidet med de første apotekere i Trondheim og han omtaler også hagen til apoteker von Westen, som også har et 3-sidig hylderim tilegnet Gartner. Allerede på en av de første sider i Horticultura nevner han at han i sin første tid var satt inn på å utrydde *Napellus* fra hagene. Da som nå var denne art av *Aconitum* en giftplante, bl.a. brukt av folk til dyrevask, mot lus, lopper og fluer. Han skriver: »Munckehætte, den var ved min Ankomst her til Byen gemeen i alle Haver i Lehneth, men fordi hun er for giftig, har jeg utryddet hende for Fare skyld.«

Han lyktes ikke så vel med denne aksjon, for i enkelte bygdelag fortsatte de med egen innsamling til årlig bruk; det gjaldt iallfall for Stjørdal, hvor bøndene mente de hadde rett og hevd på slikt for seg og sine naboer.

Noen sider i Horticultura brukte Gartner til å berette om de blomster og løkvekster, som kan trives i lavlandet nordenfjells. For å illustrere forholdene velger han hagen til fru lagmann Dreier. Hun var av hollandsk avstamning, men født i Recife, Sør-Amerika i det 17. århundre. Dels hadde hun anskaffet meget selv, men Gartner var også behjelpelig i å få flere sorter og arter til hennes prydhage. Det er rart å tenke på at en rekke tulipaner, iris og liljer som pinse- og påskeliljer prydet Trondheim fint, allerede i slutten av det 16. århundre.

DEDICATIO.

Autoris Gliid og Forfarendhed
Audi Have-Plantning efter
dette haarde Climatis Vanskelig-
hed / fand ved denne liden Tractat
besodre Mangens Nytte og Enst
paa disse Stæder. Trundhiem
den 4 Januar. 1694

P. Krog.

Imprimatur.
C. BARTHOLIN.

Faksimile av Horticultura 1694 side »dedicatio«.

Den
Vel-Edle og Velbaarne
Heder Bønder

Til Dønnes /

Kongl. Majest. Høybetroede
Amptmand over Norlandene /
og Commissarius.

Høngunstige Patron.

Saa som jeg mig hafver fore-
taget et lidet Skrift om Havers
Beskaffenhed / efter dette Lands
eller Stæds Climat / og fornem-
me Dønners Ansøgning / at la-
de udgaae ; Da erindrer jeg mig Christi
Ord om Blomsterne / Matth. 6. At den
prægtige Salomon i al sin Herlighed /
var

A 2

var

»Piken fra Brasil som ble Trondheims blomsterdame for 300 år siden«
har jeg kalt vedkommende i en artikkel. Over 130 blomsterslag og kryd-
dervekster er omtalt i boka *Horticultura*, fra Akeleie, Anemone, Balsam,
Calendula til *Tulipa*. Tusenfryd, *Viola* og *Verbascum*.

Boka har flere sider om bær og bærbusker som solbær, hvite og rød rips,
stikkelsbær, kirsebær, moreller, eple, pærer, plommer, grønne og svarte
stikkelsbær. Av treaktige fruktslag nevner Gartner at »norske kirsebær«
bærer frukt nesten hvert år.

Av planter som bør tiltrekkes i mistbed (gjødseoppvarmet benk) nevner
han paprika, melon, reverumpe, ringblomst, fløyelsblomst, kornblomst,
revebjelle, klokkeblomster m.m. På side 16 gjør han oppmerksom på at
indiansk blomkarse kan man spise både blomstene og bladene i salat, *Rici-
nus* og ridderspore oppales best i benk, det samme skriver han for tobakk og
Poma amoris = kjærlighetseple, nå kalt tomat.

Apotekeren for det nordenfjeldske Norge, den adelige Arnoldus von Westen, valgte å uttrykke sin oversikt og takk for Chr. Gartner i form av et lengere ærerim, gjengitt på 3 sider foran i *Horticultura*. Vi hitsetter noen strofer av det 300 år gamle dikt:

»Her Urter findis nu, og andre Vexter fleer, som ei for tive Aar i Trundheim voxen er. Fuldkommen Blommekaal, Agurker og Meloner, Ja Vintersalat skøn, see hvor Gud Aaret kroner! Adskillig Rødder god. Endivie, Seleri. og Petersilie skøn, med andet Krydderi. Hvad ellers nevnis meer udi hver Kiøcken Have, Saa vel som Urter fleer til Medisin at lave. Ja de som Øyens-Lyst fornøyer med sin Pral. Dem jeg ej alle kand opregne i sit Tal.«

Og så til slutt:

»Sligt har vor Christian den Konst Erfarne Gartner Her prakticeret først, hvorfor vi hannen tacker, Hans Minde vare skal, saa længe Trundheim staar, Vor Børn ham ære bør, og det fra Aar til Aar.«

Det har vært tvil om Chr. Gartner kjente potetplanten, men det gjorde han. Han nevner den under sitt spansk-indianske navn *Papas inodorum* allerede i årene før 1694. I samme sleng nevner han et annet knollbærende slag, nemlig »Jord-Æbler holder seg ude hele Vinteren, forplantis om Vaaren i god fet Jord«. De latinske navn han brukte: *Adenes canadensis*, *Adenes virginiana* og *Flos solis tuberosus* viser til et planteslag som i samme århundre hadde blitt oppdaget som næringsrik kulturplante hos indianerne i Canada, nå kalles den oftest jordskokk. Dette planteslag, jordeple, var vanlig hos oss ca. 100 år før poteten kom i vanlig bruk.

I *Horticultura* er det nedskrevet flere sider om lagerplass for grønnsaker og for planteprodukter som ikke tåler den nordiske vinter ute. Det er også nevnt en »overvintringskjeller« for busker og blomster med eksempel på en 10 m lang kjeller litt nedgravet i jorda, men med litt lys.

Hagelitteratur på Chr. Gartners tid

Chr. Gartner var alt en gammel mann da han kom til Norge. Tiden forut hadde han brukt både som lærling ved Amalienborg og som farende svend ute i Europa. Han nevner en del bøker som kan være av interesse. Av tyske forfattere nevner han at han har studert »Rembertus, Dodoneus, Tabernæmontanus, Matthiolus, Fisker, Elsholts, Lauremberg o.fl. Men mange av dem skriver self i mod hinanden og hva sæen og planting angaar skriver de lidet om, som den gemene Mand icke forstaar, og er saa dens beste Videnskab tilbage.« Av skrifter forfattet i Norge kjente han godt Joackim Irgens: *Catalogo plantarum Nidrosiensium*, hvori var beskrevet alle de urter som vokser baade her i Norge, som i Norland etc. Det er interessant å vite at deler av dette vel 300 år gamle manuskript av Irgens befinner seg i Botanisk Centralbibliotek i København.

Dessuten hadde Gartner i sin tid adgang til å studere i *Doctor Simons Paulli Urtebog*, *Henrich Smids* og *Hans Blocks Urte-Have*, likeså *Peder Kyllings Viridarium Danicum*, hvortil han viste »den gunstige Læser hen«.

At han et sted anfører at »tilmed er jeg det danske sprog icke saa megtig som jeg gjerne ville« har blitt tatt till inntekt for at han ikke var dansk eller norsk, men han var det, født i den tysktalende del. Han var født i Flensburg, i den tiden området hørte til det dansk-norske kongerike, og var nesten hele sin tid borger av dette forenede rike. Som så mange fra Slesvik-Holstein kom han til Norge en tid etter at området var tatt ved krig og forhandlinger. Og Christian Gartner fant seg vel tilrette i Norge.

Gartner døde i Trondheim 16. desember 1716. En kort biografi over Chr. Hansen Gartner er å finne i Norsk hagebruksleksikon bd. 1 side 333. Den er skrevet av Torfin Skard. Har har også forsøkt å sette opp liste over når i tiden første gang bestemte vekstslag er omtalt i norsk litteratur. Svært mange vekstslag nevnes for året 1694 da *Horticultura* ble trykt.

Så vidt jeg har forstått gikk han like etter komfirmasjonen i sitt første læreår ved Minneparken for Dronningen, som lå omtrent der Københavns Tivoli og Hovedbanegården ligger i dag og under den brede gate som skiller de to institusjonene fra hverandre. Senere fortsatte han som gartner ved Amalienborg gamle slottshage. En tid arbeidet han også i Leiden i Holland og ved hagene i Versailles og ved St. Victor i Frankrike. Gartner var alt i »satt alder«, da han kom til Norge. Sine siste 40-41 år levde han i Norge, dels som frøhandler, dels som hagearkitekt, skribent og som planermester i Trondheim.

I noen brev og dokumenter som ennå eksisterer fra denne tid får en vite mer om Chr. Gartner. Et av disse er gjengitt i sin helhet hos Henry Berg (1981) s. 175-176 i avhandlingen: »Små bilder av livet i det gamle Trondhjem« i boka »300 år med Cicignon«. Her får en opplyst at Chr. Gartner hadde vært »planermester« for byen Trondheim helt fra tiden før Kong Christian V's besøk i 1685, og han arbeidet som sådan da Kong Frederik IV var ventet til byen i året 1704. Ved soldaters og endel borgeres hjelp fikk han opparbeidet gater og grøfter, pluss foretatt plantinger i byens sentrum. Lønn for sitt planermesterarbeid fikk Chr. Gartner først fra 1704 og fram til 1713. Berg kaller ham for »byplansjefen« og helt sikkert er det at Gartner kan betraktes som byen Trondheims første bygartner, og det i alle fall fram til juni 1711. To store bybranner hadde han opplevet, først i 1681 og så i 1708. Under kapitlet om frugtdyrking nevner han eksempel på trær som i 1681 hadde gått med, og som han da hadde fulgt i ca. 7 års tid. Det bekrefter at Gartner var kommet nordover like før 1675.

I fortale til *Horticultura* nedskrevet i 1692 bebudet Chr. Gartner at med tiden kunne det bli »et lidet Anhang«. Det ville befatte seg med de stedene har har arbeidet i Danmark og ved 4 fyrstelige hager i Tyskland, samt ved

de kongelige hager ved Louvre og St. Victor i Frankrike pluss andre hager han hadde besøkt. Hvis boken ble gott mottatt »Kunde jeg vel en anden gang gjøre liden Anhang, hvorudi jeg ville icke allens beskrive hvert Stæd ved Nafn som jeg self besøkt haver, men end og de fleste Rariteter, som den tid var at see.«

Dette bebudete oppsett ble antakelig aldri trykt, men kanskje påtreffes en manus herfra en dag. Hvis så vil skje skulle Chr. Gartners notater også få betydning for hagekunstens og botaniske samlingers historie. Man må smøre seg med tålmodighet i en slik sag. Og mange planteslag venter på å bli tatt i bruk. Folk går ofte forbi en nytteplante uten å tenke på, hvorfor den står der. Slik er det ennå med tålmodighetsurten, *Rumex patientia*, Munkerabarber kalt på side 31 i Horticultura.

Gedult ist gar ein seltsame Kraut
Steck nicht einjeden in die Haut
Ereutz und Ungedult vertreibet Lachen
Gedult uberwindet alle Sachen

På norsk-dansk kunne en få Gartners siterte dikt oversatt omtrent slik:

Tålmodighet er en merkelig urt.
sitter ikke i huden til alle
Kors og utålmodighet fordriver latter
Tålmodighet overvinner alle saker.

21
Urte-Have.
Herforuden fand man og saae om Høsten i September og October gule Rødder, Petersilje, Vastinakter, Lactuck, Ringblom og Balmue. Troe, mens andre slags tyktes ikke altid vel her ved Søe-Kanten for Vinterens Fuld, som undertiden begyndes ved Michels Tider, og ofte ikke for Mortens Dag; og da, naar somingen Sne falder, lider baade Sæt-Urter og hvad som man saae om Høsten, Skade af Frost og Kuld, formedelsst Mangel af Sne, som den nem derfor skulle bevare: Mens oppe i Landet, og sænderlig til Fjelds hos Berg Berterne som er særdeles approberet af en fornemme Liebhaber og Kunst-Fisker, fordm Belæde Hr. Berg-Mester Sr. Henning Jurgens, som paa hans Gaard Haril eller Dalen, en Miil fra Koer-aas, som hand selv havde funderet sig en liden smut Have i Absch mod Solen, og neden for Haven et Lysthuus, imellem Haven og et fersk Vand, saa man kunde trade af Lysthuset ud paa Vandet, hvor udi bare adskillige slags rare Fiske, saasom Aborre, Giedder, Sieck, Har, Læge, Øreder, Koer, Grundlinger, Foreller, som

ikke her ved Søe-Kanten er at bekomme, som hand med ser Invention kunde fange lige saa vel om haardeste Vinter, naar Isen er ober en Allen tyk, som om Sommeren, saa vel som om Høsten næsten alle de slags Urter, som vi har her ved Søe-Kanten, baade af Sæt-Urter af *Semine*, saa vel som af *Bulbosus* og *Tuberosus*. Om Høsten saae hand Petersilje, Vastinakter, gule Rødder, røde Beber, Rødiis, Lactuck, Karfe, Timian og andre slags fleer; og som der falder tillig Sne, der ikke gierne gaaer bort for om Vaaren, da ligger alting som i Dbale indtil May Maanet; naar da Sneen afgaaer og Solen stiger høyt, saa vi snart veed af ingen Nat at sige fra Majo til sidst in Julio, groer Urterne med saadan Gesvindighed, at man fandt ha- de vakre gule Rødder, grøn Petersilje og Salat in Junio, foruden Mist-Beth eller bidere Umage. Man maa ikke lade omspade Jorden for man strax vil saae i den, thi naar Jorden ligger itkun een Dag opspadet i Vinden, og bliver ikke saad, da aaser den beste Kraft af hende.

Den Morfte

22

De fleste grønnsaker vi har idag er omtalt av Chr. Gartner, nesten alle utenom kålrot som da var et nytt vekstslag. Blomkål omtales med sitt rette navn. Gartner bruker også ordet Carviol, fransk navn på den grønnsak som da lå i startgropa, historisk sett. Nesten alle aktuelle kryddervekster er nevnt i boka. Det bør nevnes at Chr. Gartner allerede for vel 300 år siden hadde en fin og veletablert planteskole ved Trondheim.

Frø og frøavl

Gartner har også med litt erfaringer fra frøavl, f.eks. på side 24. Frøavlen er vanskelig, men i det nordenfjeldske kan det gå bra med kål, nepe, karse, pastinak, undertiden også med gulrot, reddik, persille, dill og salat, ringblomster, valmue, kornblomst og ridderspore.

For å bevise hva boka inneholder, tar vi med som faksimiler: tittelbladet, del av registeret og del av omtale av dyrking av mulige grønnsaker i fjellbygder og ved bergverkene, slik som ved Møllmannsdalen ca. 4-5 km. øst for Røros, nå kjent som et verneviktig turistområde sommer som vinter.

Noter

1. Fagutdannelse som lærling ved Kvithamar forsøksgård, yderligere utdannet på landbruksskole og gartner-skole. Slutteksamen fra Norges landbrukshøgskole, hagebruksafdelingen, Ås 1940. I botanisk hage, Oslo 1941-45, studieopphold ved Alnarp, Svalöv og Weibullsholm i Sverige samt i Tyskland. Foredler og lærer ved landbruksfakultetet, Tucuman Universitetet, Sør-Amerika 1949-52. Siden 1956 lærer i grønnsakdyrking i Ås. Nå pensjonist.
2. = salige
3. Norges Tekniske Høgskule
4. Omtales kort i A. Pedersen, Dyrkning af Køkkenurter 1932 og i alle fem udgaver af Nord. ill. Havebrugsleksikon 1902-1948 (red).